

UTVALDA
MARITIMA LÄMNINGAR OCH MILJÖER
I
HÄRNÖSANDS KOMMUN

Rapport 2001:13

Avd. för Kulturmiljövård
Länsmuseet Västernorrland
Box 34, 871 21 Härnösand

Magnus Holmqvist

December 2001

SAMMANFATTNING

Föreliggande rapport är en kortfattat version av webb-applikationen ”Härnösands maritima kulturmiljöer”. Denna utgör i sin tur ett delprojekt i EU-projektet ”Maritime Heritage and Development in Europe”. Arbetet har utförts som ett uppdrag från Härnösands kommun och Bryggan arkitekter kb.

De materiella lämningarna i Härnösands kommun omfattar allt från förhistoriska boplatser till industrilämningar från 1900-talet.

Beroende på landhöjningen, som i vårt län grovt kan sägas vara ca en meter per 100 år, återfinns de idag på olika nivåer över havet, från ca 145 m ö h ner till dagens strandlinje, och när det gäller skeppsvrak naturligtvis även under vattenytan.

För att kunna hantera materialet på ett någorlunda smidigt sätt, har jag definierat nio huvudtyper beroende på innehåll: *Fornlämningar, Fiskelägen, Industrier, Varv, Vrak och förlisningar, Hamnar, Sjömärken, Institutioner* samt *Platsnamn m m*. Det måste redan här poängteras, att gränserna mellan de här angivna typerna kan vara tämligen flytande.

Utöver de materiella lämningarna finns även de immateriella. Dessa utgörs av bl a visor, sägner och andra berättelser med maritim anknytning. En kategori som är tämligen lätt att identifiera och även lägesbestämma, och därför finns med i denna sammanställning, är platsnamn.

⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘

”Sjöfynd” vid Sälsten. (YLM A 18136. Foto: Bengt Häger)

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sida
1. INLEDNING	5
1.1 Omfattning	5
1.2 Ändamål	6
1.3 Kvalitetsnivå	6
1.4 Redovisningsnivå	
2. INLANDSIS OCH LANDHÖJNING	7
3. MARITIMA LÄMNINGAR	9
3.1 Fornlämningar	9
3.2 Fiskelägen	13
3.3 Industrier	18
3.4 Varv	20
3.5 Vrak och förlisningar	21
3.6 Hamnar	22
3.7 Sjömärken	24
3.8 Institutioner	27
3.9 Platsnamn m m	30
4. MARKNADSPLATS OCH STADSGRUNDANDE	32
5. TRYCKTA OCH OTRYCKTA KÄLLOR	34

1. INLEDNING

Föreliggande arbete är en redovisning av ett delprojekt inom EU-projektet ”Maritime Heritage and Development in Europe”. Detta EU-projekt är ett samarbete mellan Stade (Tyskland), kommunerna runt Vasa (Finland), Jögeva (Estland) och Härnösand (Sverige). Arbetet har utförts som ett uppdrag från Härnösands kommun och Bryggan Arkitekter KB.

Denna sammanställning, ”Utvalda maritima lämningar och miljöer i Härnösands kommun”, grundar sig, till stor del, på det material som Lars Högberg, Bryggan arkitekter kb, tagit fram rörande maritima lämningar i Härnösands kommun. Detta är i form av kartor och inventeringsuppgifter. Följande har deltagit i projektet:

Cecilia Aguilera	webbdesign.
Björn Amnov	styrgrupp
Magnus Holmqvist	text, foto.
Tom Risberg	styrgrupp
Lars Göran Spång	projektansvarig, foto, webbstruktur.

Totalt upptar Lars Högbergs material mer än 1000 lokaler. Det skulle bli allt för tids- och utrymmeskrävande, att redovisa varje enskilt punktobjekt i kommunen, därför redovisas här ett mindre antal platser.

Gemensamt för de utvalda punktobjekten är, att de är tämligen lättillgängliga (med några undantag). De flesta är dessutom lätta att se, även för ett otränat öga.

Nedan följer ett utdrag ur den uppdragsbekräftelse som meddelades då uppdraget påbörjades (punkterna 1.1 – 1.4).

1.1 Omfattning

Uppdraget omfattar iordningställande av ”registerkort” till upprättad sammanställning av historiska maritima miljöer och objekt med maritim anknytning. Sammanställningen omfattar närmare 1100 objekt och miljöer och uppdraget omfattar ett urval av dessa. Urvalet skall baseras på indelning i geografiska områden vilka har stor bredd vad avser objekt och miljöer från olika epoker och ämnesområden. Urvalet skall omfatta minst 200 av de redovisade objekten eller grupper av objekt.

1.2 Ändamål

Arbetet skall vara en prototyp för vidareutveckling av resterande delar av inventeringen samt även för framtida komplettering. Materialet skall användas för att kunna bedöma pedagogisk och turistisk potential i det maritima arvet samt vara så pass populärt att det kan utnyttjas av allmänheten för kunskapssökande utan särskild handledning.

1.3 Kvalitetsnivå

Materialet sammanställs i ett digitalt register omfattande beskrivning av respektive objekt, karta visande var objektet ligger, samt bedömning av turistiskt och pedagogiskt mervärde.

Registret skall upprättas i ett format som kan läggas ut på webben och vara sökbart utifrån ett antal maritima parametrar.

1.4 Redovisningsnivå

Redovisning sker på objektsnivå i text, kartor och bilder. Arbetet skall slutredovisas på digital bas och ett ex utskrift från denna.

Under arbetets gång, så har inriktningen delvis förändrats i samråd med projektägarna. Registret har utformats som en webb-applikation, som skall finnas åtkomlig på läns museets hemsida www.ylm.se.

Övergiven gistgård och båt vid Surhalsbukten, öster om Barsviken.
(foto: Magnus Holmqvist)

2. INLANDSIS OCH LANDHÖJNING

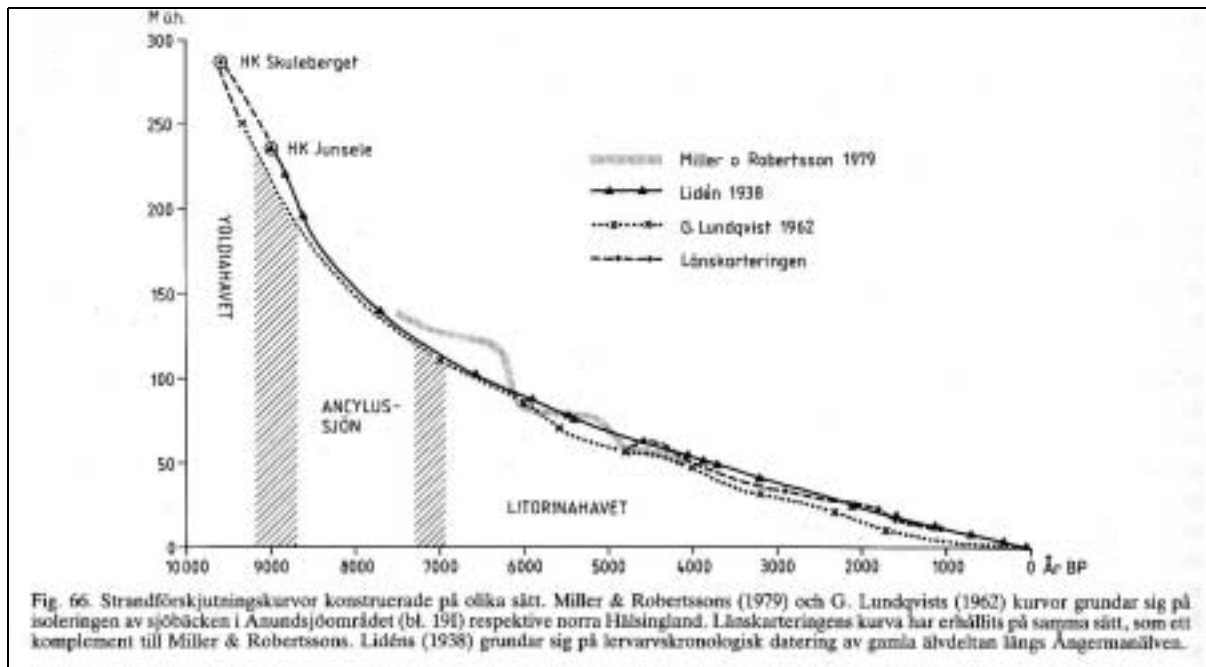
När inlandsisen började släppa sitt tag över det som långt senare skulle bli Härnösands kommun, så var landmassan kraftigt nedtryckt av ett två till tre kilometer tjockt istäcke. Någon gång för ca 10.000 sedan började fast mark att ”dyka upp”. Högsta kustlinjen i Härnösands kommun ligger på ca 273 meter över havet.

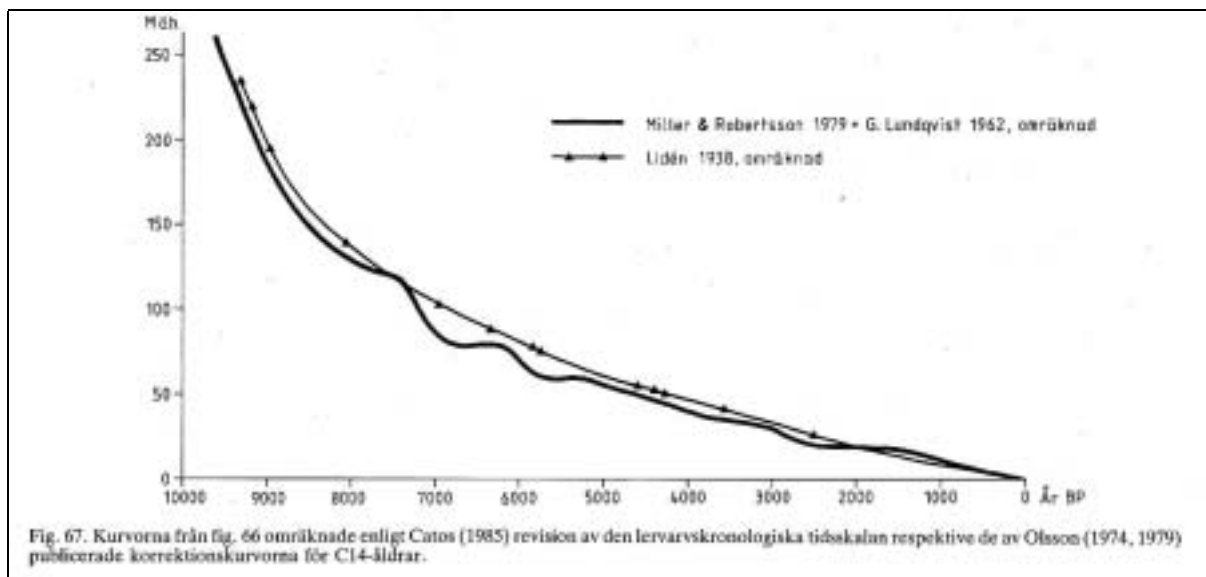
(Ur: Lundqvist, 1987, s 89)

I samband med att istrycket minskade, så började landet höja sig. I början gick landhöjningen snabbt, nästan en decimeter om året, d v s nästan 10 meter per hundra år. Landhöjningen fortsätter än idag men nu i betydligt långsammare takt, knappt en meter per århundrade.

Nedan illustreras detta av två diagram, båda hämtade ur Jan Lundqvists bok "Beskrivning till jordartskarta över Västernorrlands län och förutvarande Fjällsjö k:n".

(Ur: Lundqvist, 1987, s 92)

(Ur: Lundqvist, 1987, s 93)

En liten förklaring till ovanstående figurer: HK betyder högsta kustlinjen och BP uttydes "before present", vilket motsvarar år 1950 e Kr.

3. MARITIMA LÄMNINGAR

Maritima lämningar, vad är det? Enkelt uttryckt är det lämningar efter mänsklig aktivitet i, på eller vid havet.

Lämningarna kan vara av två kategorier: materiella och immateriella.

De materiella lämningarna i Härnösands kommun omfattar allt från förhistoriska boplatser till industrilämningar från 1900-talet.

Beroende på landhöjningen, som i vårt län grovt kan sägas vara ca en meter per 100 år, återfinns de idag på olika nivåer över havet, från ca 145 m ö h ner till dagens strandlinje, och när det gäller skeppsvrak naturligtvis även under vattenytan.

Det befintliga inventeringsunderlaget omfattar drygt 20 olika typer av materiella lämningar. För att kunna hantera materialet på ett någorlunda smidigt sätt, har jag definierat nio huvudtyper beroende på innehåll: *Fornlämningar*, *Fiskelägen*, *Industrier*, *Varv*, *Vrak och förlisningar*, *Hamnar*, *Sjömärken*, *Institutioner* samt *Platsnamn m m*. Det måste redan här poängteras, att gränserna mellan de här angivna typerna kan vara tämligen flytande.

Utöver de materiella lämningarna finns, som sagt, även de immateriella. Dessa utgörs av bl a visor, sägner och andra berättelser med maritim anknytning. En kategori som är tämligen lätt att identifiera och även lägesbestämma, och därför finns med i denna sammanställning, är platsnamn.

3.1 Fornlämningar

I föreliggande arbete betecknar begreppet fornlämningar enbart förhistoriska lämningar, d v s de är daterbara till perioden ca 8200 f Kr till ca 1050 e Kr.

Beroende på den tidstillhörighet dessa lämningar har, kan de grovt indelas i tre undergrupper: stenålder, bronsålder och järnålder.

Stenåldern omfattar de kronologiska perioderna mesolitikum (8200 – 4200 f Kr) och neolitikum (4200 – 1500 f Kr), d v s mellanstenålder och yngre stenålder. Bronsålderns lämningar härstammar från perioden 1500 – 600 f Kr. Järnåldern kan grovt delas in i en äldre del (600 f Kr – 400 e Kr) och en yngre (400 – 1050 e Kr).

3.1.1 Stenålderslämningar

Majoriteten av dessa lämningar är rester efter de dåtida människornas boplatser. Stenåldersboplatserna ligger på nivåer mellan 35 och 145 m ö h. I princip kan man säga: ju högre belägen, desto äldre. Lokalerna ligger i regel på väl-dränerad moränmark (sand/grus) och de ligger ofta i vindskyddat läge och vettande mot söder. Men ingen regel utan undantag.

På boplatserna kan man finna härdar (eldstäder) och kokgropar. Ibland kan man även påträffa rester efter bostäder, s k hyddbottnar.

Nedanstående foto är taget på boplatskomplexet vid Långmyran, sydväst om Mörtsjön, i Högsjö sn. Här ligger boplatserna på mellan 145 och 125 m ö h. Med litet fantasi kan man utan tvekan förflytta sig mer än 7.000 år tillbaks i tiden. När boplatserna användes, var myren ett relativt trångt sund.

Långmyran i Högsjö sn. (Foto: Maria Bohman)

Det vanligaste fyndmaterialet på stenåldersboplatser är skärvsten/skärbränd sten, d v s stenar som spruckit efter upprepade upphettning och avkyllning. Det mesta av detta stenmaterial härör med största sannolikhet från matlagning, t ex i kokgropar. Annat boplatsmaterial är redskap (t ex skrapor) av kvarts, kvartsit och annan bergart, samt naturligtvis avfallsprodukter (avslag och splinter) från redskapstillverkningen. Material av organiskt ursprung (t ex trä) bevaras av förklarliga skäl inte särskilt väl på dessa lokaler, undantag är träkol och brända djurben.

Båtyxa från Säbrå sn.
(Foto: Maria Bohman)

Pilspets av skiffer,
från Häggdångers sn
(Foto: Maria Bohman)

3.1.2 Bronsålderslämningar

Lämningarna från bronsåldern utgörs i huvudsak av gravar i form av stenrösen. De förekommer huvudsakligen längs farlederna i det dåtida kustbandet, vilket innebär att de idag kan ligga ganska långt in i landet. Rösena påträffas antingen ensamliggande eller i grupper, på nivåer högre än 25 m ö h, gärna i markanta lägen.

Bronsåldersröse på Murberget. (Foto: Maria Bohman)

De flesta rösena verkar ha varit utsatta för plundring, i mitten finns ofta en grop. I dessa rösen kan man ofta se rester av gravens inre konstruktion, en kista av flata stenhällar.

Synlig kista i bronsåldersröse. (Foto: Maria Bohman)

Dessvärre känner vi inte till några boplatser som säkert kan dateras till bronsålder. Gravarna finns där ju och någonstans måste människorna ha bott. Det finns ett flertal ”perfekta” boplatslägen men de direkta bevisen lyser ännu med sin frånvaro.

3.1.3 Järnålderslämningar

Järnåldern är representerad i form av boplatser och gravar. De sistnämnda är oftast anlagda ovan mark och är därför relativt lätta att se. Gravarna återfinns antingen ensamliggande eller i grupper/gravfält på nivåer högre än 10 m ö h. Arkeologiska undersökningar i länet har visat på ett klart samband mellan grav och boplat, boplatlämningar påträffas ofta i omedelbar anslutning till gravarna.

Järnåldersgravfältet i Tullportsparken. (Foto: Maria Bohman)

3.2 Fiskelägen

Den karakteristiska bebyggelsen i ett fiskeläge utgjordes av *sjöbodar*, *kokhus* och på sina håll också enklare *fähus*.

Gånsvik, Härnön. (Foto: Magnus Holmqvist)

Utöver bebyggelsen fanns också *gistgårdar* (torkställningar för nät och andra fiskeredskap) och *bryggor* eller *båtlänningar* (där man drog upp båtar på land).

Gistgård i Barsviken. (Foto: Magnus Holmqvist)

Prästhushamn på Hemsön.

C-H Nordlöw ger i sin bok ”På Alderskär” en utmärkt beskrivning av livet i fiskeläget Solumshamn vid mitten av 1800-talet. Det är en beskrivning som skulle passa in, i stort sett, på vilket fiskeläge som helst.

Den 18 maj, en lördag, kallades det till hamnstämman för lottning av notvarp och krokplatser. Lockneus som valts till hamnfogde vid ett sammanträde med delägarna i Solumshamn i augusti månad föregående år, gick runt i stugorna och meddelade att stämman skulle äga rum hos honom på aftonen kl 6. Alla som skulle fiska här ute denna sommar hade nu anlänt, inte bara folket utan kor, getter, grisar, höns och en och annan hund och katt. Gistbackarna visade upp en vacker grönska men gräset kortklippes snart, särskilt av getterna, vilka även åt upp alla färska skott på de granar som försökte sej på att växa mellan stenarna och som därför mera såg ut som bollar än träd. Maskrosen och en del violarter bidrog med några färglickar. Annars var det klenst beställt med floran ute i Hamna. Matjorden ovanpå pinnmon var inte mer än någon tum tjock och en torr sommar blev hela backen brun. (Nordlöw, 1965, s 82 f).

3.2.1 Kapell

Bebyggelsen innefattade i några fall även ett *kapell*. Detta tjänade två huvudsyften: dels som gudstjänstlokal och dels som vinterförvaringsplats för större fiskeredskap.

I Härnösands kommun finns två fiskarkapell, det ena i Barsviken och det andra på Lungön.

Kapellet i Barsviken. (Foto: Magnus Holmqvist)

Lungö kapell

3.2.1.1 Barsvikens kapell

Fiskarena i Barsviken och Malviken var, för att inte bryta mot kyrkoplikten, tvungna att gå till kyrkan i Häggdånger för att närvara vid gudstjänsterna. Detta gällde även *utbölingsfiskarena* från Gävle. Det var drygt eftersom det inte fanns någon riktig väg. De tillskrev därför Konsistoriet (domkapitlet) om att få uppföra ett kapell:

*Högwyrdig Herr Doctor och Biskop
samt
Högwyrdiga och Höglärda Herrar
Concistoriales*

Wit Fiskehamnarna Balswiken och Malwiken, belägne i Häggdångers Sockn, wid pass en half mihl ifrån Sockne Kyrkan, hafwa Fiskerskapet från Gefle, som med Skiedoms och Tårroms byemäns låf och samtycke, där idka strömmingsfiske ifrån äldre tider tillbaka niutit och niuta ännu den förmån, at Comministern i berörde Sockn Twenne gånger hwarje Sommar, nemligen St Jacobi och St Bartolomej dagar, efter förättad Gudstienst i Kyrkian, håller för dem Prädikan i Hamnen, på det de af Fiskerskapet, som antingen äro så ålderstigne eller siuka och wanföre, at de ej förmå komma til Kyrkian, måtte någon gång under wistandet därstädes få höra Guds Heliga ord och bruke sine salighetsmedel.

Men i brist af något egenteligne därtill upsat Hus hafwa Prädikningarne härtills blifwit hålle uti någon af Fiskerskapets Siöö- eller Redskapsbod, som äro små, mörka och på alt sät obeqwäma, så för Prädikanten som Åhörarna;

Hwarföre och som våra mädbröder, det öfriga Gefle Fiskerskapet, nästan i alla hamnar der de ligga, så här i Ångermanland som flere städer, upbyggt Cappeller hwaruti Gudstiensten för dem hålles, så hafwa och undertecknade Gefle Borgare, som nuförtiden och så länge ofwanbemälte Byemän det tillåta idka Fiskeri näring uti deras in til hwarandra belägne Fiskehamnar Bals- och Malwiken, fatta det enhälliga beslutet, at wid Balswikshamnen på et utset tienligit ställe låta af timmer upsättia et Capell til Guds heliga Namns ära och större beqwämlighet för Prädikanten och oss, då wanlig Gudstienst på förbemälte twänne Apostledagar i Hamnen hålles;

Hwilket vårt enhälliga öfwerenskommande wi härmedelst i ödmiukhet skolat anmäla och om Högwördige Herr Biskopens samt Venerandi Consistorii Höggunstiga tilstånd til samma Capells upbyggande i lika ödmiukhet anhålla, hwaremot wi underdånigste wördnad förblifwa, Högwyrdig Herr Doctorens Biskoppens samt Venerandi Consistorii,

Balswiken den 22: Juli 1758. Allerödmiukaste Borgerskapet från Gefle som Fiske idka uti Bals- och Malwike hamnar;

*Sven och Niels Strandberg
Nils Björklund
Michael Törnberg
Karl Sunsten*

*Lars Christiansson
Catarina Holm*

*Petter Ha d Kling
Olof Lund*

Den 12 oktober 1758 gav Konsistoriet tillstånd till byggandet av kapellet. Det invigdes den 10 juli 1762.

3.2.2 Stadsfiskare från Härnösand

1652 förbjöd drottning Kristina främmande fiskare att bedriva sin näring två mil norr och två mil söder om Härnösand. Detta innebar inte att härnösandsborna utan vidare kunde fiska inom detta område. Särskild överenskommelse måste träffas med bönderna eller kronan som ägde mark och strand, d v s stadens fiskare arrenderade båtplatser och annat utrymme. Detta gav upphov till åtskilliga fiskerättsprocesser.

De viktigaste fiskeplatserna i stadens närhet var Solumshamn, Alderskärsundet, Gånsvik, Sjövik, Lungösundet, Svenskär och Glon. Dessa platser ålades 1705 vid allmän rådstuga, att under sommaren föra färskströmning till torget i Härnösand för avsalu.

År 1726 kallade magistraten i Härnösand till ett sammanträde, där stadens samtliga fiskare var representerade. Där valdes nu fyra *hamnlag* som vart ett bestod av en *hamnfogde*, som av landshövdingen skulle ha fullmakt såsom *ålderman*, och dessutom tre *bisittare*.

Hamnlagen var: Hemsön (Prästhus, Kläfsö, Hafstad och Juviken), Lungön (Lungösundet och Lungöudd), Gånsvik, Solum (Sjövik och Alderskärsundet).

Varje hamnlag kunde under sig ha flera fiskelägen. T ex Solum med Alderskär, Skärsviken, Storholmen, Innerhamn och Sjövik.

3.2.3 Labyrinter och kompassrosor

Gemensamt för dessa lämningar är, att de ligger i anslutning till gamla fiskelägen eller hamnar.

Med *labyrint* avses en anläggning som är uppbyggd av en i spiral lagd, enskiktad stenrad, eller flera enskiktade stenrader lagda i system, utgående från en korsformig grundplan. Ytterligare planlösningar finns men de är sällsynta. Detsamma gäller labyrinter som är ristade i berghällar.

Folkligt förankrade namn på labyrinter är bl a *Trojeborg* och *Jungfrudans*.

Kompassrosor förekommer i form av ristningar eller lagda stenar. Oftast är kompassrosorna enkla och består endast av kardinalstrecker, d v s huvudväderstrecker N, Ö, S och V. Ibland är även interkardinalstrecker markerade, d v s de mellanliggande väderstrecker NÖ, SÖ, SV och NV.

Av enklare utförande är s k *väderstreckspilar*, som oftast utgör nordpilar av i rad lagda stenar.

3.2.4 Tomtningar

Med *tomtning* avses en lämning efter en strandbunden byggnad, som utgörs av stenvallar (stenmurar), vilka omger en eller flera stenröjda, plana eller svagt skålformiga ytor. Ställvis kan även jordfasta block eller bergavsatser utgöra tomtningens begränsning.

Tomtningar är lämningar efter äldre, förhistoriska och medeltida, ”fiskelägen”. I närheten återfinns många gånger gistgårdsrösen (d v s rösen som stagat upp gistgårdsstolparna) och båtlämningar.

3.3 Industrier

I denna kategori ingår lämningar efter t ex sågverk, järnbruk, glas- och tegelbruk. Lämningarna kan vara mer eller mindre tydliga, allt från enkla grundstenar till byggnader. Anledningen till att lämningar efter övrig industri tas med är att dessa industrier var starkt beroende av sjötransporter, både vad gällde import av råvaror och export av färdiga produkter.

3.3.1 Järnbruk

Det kan synas märkligt, att det anlades järnbruk i Västernorrland. Det fanns ju inga järnmalmsförekomster att tala om här uppe, däremot fanns det skog och rinnande vatten. Man ansåg det företagsekonomiskt försvarbart att transportera tackjärn från Bergslagen hit upp för vidareförädling och sedan skicka ned stångjärn till Stockholm.

Utansjö järnbruk

3.3.1.1 Utansjö järnbruk

Den 11 februari 1738 erhöll Daniel Halenius rättigheter till en stångjärnshammare och två härdar. Den utsedda platsen var belägen 450 alnar ovanför Utansjöåns utlopp vid ett fall och en säker grund för såväl de tilltänkta byggnaderna som för den stora damm om 16 famnars

längd, vilken man ämnade bygga tvärs över ån. I privilegierna anges också att bruket skulle hämta sitt tackjärn från Nisshyttans masugn i Österbergslagen.

Verksamheten vid järnbruket fortsatte under nästan 150 år. Förvisso under olika ägare, bl a Carl de Geer och Baltzar von Platen.

Vid nedläggningen 1881 bestod bruket av en *masugn*, två *franche comté-härdar*, en *klen-smedja*, en *manufakturhammare*, ett *tegelbruk*, en *finbladig vattensåg* samt en *tullmjölkvarn*.

1881 köptes bruket av Finne von Melstedt från Stockholm, inte för järnets skull utan för jorden och skogen.

1884 såldes bruket till den franska firman Humbert & Noël, som tidigare köpt Rösågen.

1894 köpte Sandvikens Sågverks AB såväl bruket som skogarna. Samma år såldes bruket (dock utan skogar) vidare till Utansjö Cellulosa AB, som ämnade bygga en fabrik på området.

3.3.2 Sågverk

Redan tidigt börjar man anlägga sågar vid vattendragen. Eftersom de var vattendrivna, så var lokaliseringen självklar. De anlades vid strömmande vatten. Detta innebar i sin tur, att de många gånger hamnade långt ifrån kusten. I och med uppfinningen av ångmaskinen, så var man oberoende av vattenkraften och kunde bygga sågverken närmare utskeppnings-möjligheterna.

Under 1870-talet anläggs ett antal mindre sågverk, drivna av lokomobiler. Dessa kan sägas vara föregångare till de ångsågar som börjar uppföras på 1880-talet.

3.3.2.1 Ulfviks ångsåg

1877 anlades en ångsåg om två ramar, på en udde i Älandsfjärden. Den fick namnet Ulfviks sågverk, efter den närbelägna byn. Sågen uppfördes av trävaruhandlare C A Wiborg. Denne drev sågen till sin död 1885.

1887 såldes sågen till ett nybildat bolag, Ulfviks AB. Sågens nye chef och ägare var en mycket kontroversiell person, Nicanor Scherman. Denne var känd för ett hetsigt temperament och för att vara kompromisslös. Hans starka aversion mot bildandet av fackföreningar, gjorde namnet Scherman till ett skällsord bland Ådalens arbetare.

1897 brann sågen ned till grunden. Ganska omgående uppfördes en ny anläggning, denna gång betydligt större: en såg om fem ramar, två kantsågar, ett stavverk och två klyvsågar. Företaget var ett typiskt köptimmerbolag, eftersom man saknade egna skogstillgångar. Det var därigenom också mycket konjunkturkänsligt.

1911 försattes Ulfviks AB i konkurs.

1912 övertogs sågen av Trävarubolaget Norrland (vilket Scherman bildat redan året innan).

Ulfviks ångsåg på den tid det begav sig.

Scherman avled 1922 och två år senare likviderades bolaget. Sågen överfördes till ett av Svenska Handelsbanken grundat bolag, Björknäs Nya Sågverk AB. Året därpå, den 4 oktober 1925, brann sågen ned och återuppfördes aldrig.

3.4 Varv

Ett varv är en anläggning där fartyg och båtar byggs och/eller repareras. De här upptagna varvsplatserna har som regel inga synliga lämningar, men uppgifterna är av den arten att de motiverar registrering.

3.4.1 Kronholmsvarvet (1648-1876)

Kronholmsvarvet benämns även Härnösands varv.

År 1648 beviljades privilegier för det s k skeppsbyggnadskompaniet för anläggning av ett varv. Till kompaniet upplät kronan så stor del av Kronholmen som behövdes till skeppsvarv och bostäder. Dessutom uppläts mark på fastandet för uppförande av repslagarbana. Året därpå kom verksamheten igång. Det första skeppet, "Härnösand" (färdigt 1651), byggdes för Kronans räkning och förde 14 kanoner. Det var byggt av furu och ansågs så välbyggt, att det kunde göra god tjänst åt Kronan i krigstid.

Under 1740-talet gick varvet en storhetstid tillmötes. Varvsplatsen ordnades och man anställde en skeppsbyggmästare.

Till en början fanns bara två stapelbäddar, en för större och en för mindre fartyg. Bädden skulle avlägsnas efter varje bygge. Man kunde bara bygga ett större fartyg per år, vilket även skedde under åren 1740-45. Då byggdes skeppen "Fortuna" om 60 läster, "Härnösands

Vapen” om 70 läster, ”Ångermanlands Vapen” om 100 läster, ”Anna Catharina” om 100 läster, ”Hernösands-Fabriken” om 100 läster, samt ”Fabrikeren” om 80 läster.

Skeppet ”Föreningen” snart klar för sjösättning. (Ur läns museets arkiv)

År 1866-67 byggdes fregattskeppet ”Föreningen”. Hon var, med sina 380 nyläster, det dittills största handelsfartyg som byggts i Sverige (56,4 m lång, 11 m bred och hade ett djupgående på 6,9 m). Skrovet var högt som ett ordinärt trevåningshus.

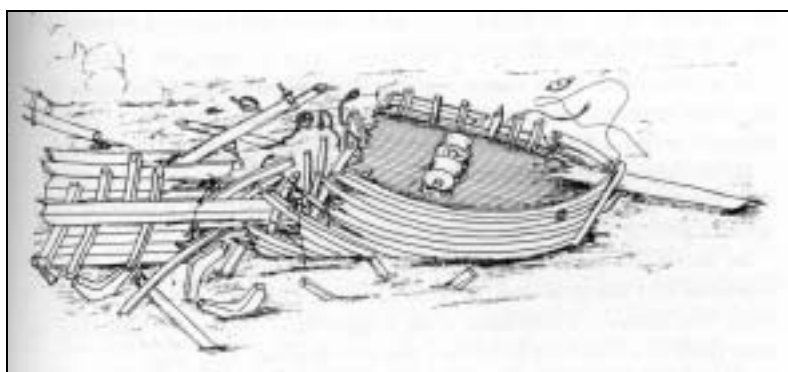
När skeppsbyggeriet upphörde 1876, hade man byggt närmare 200 fartyg, från små slupar till stora fullriggare. Det sist byggda fartyget bar namnet ”Polstjernen”.

Idag finns nästan inga lämningar kvar efter denna omfattande varvsrörelse. Det enda som minner om svunna tider är ett gatunamn (Varvsgatan) och ett antal kvarterarnamn uppkallade efter fartygstyper (bl a Galeasen och Skonaren).

3.5 Vrak

Ett vrak är ett fartyg eller en båt som på något sätt förolyckats och övergivits. De kan även avsiktligt ha sänkts på att de tjänat ut och/eller för att ingå i en kajanläggning.

Vrak registreras normalt i Sjöhistoriska museets vrak- och förlisningsregister. I vissa fall registreras även vrak i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

Resterna efter den norska barken ”Sjofna”, som sjönk utanför Skarpudden 1872.
(Ur: Hartelius, 1983, fig 80, s 187)

3.6 Hamnar

3.6.1 Hamnar, allmänt

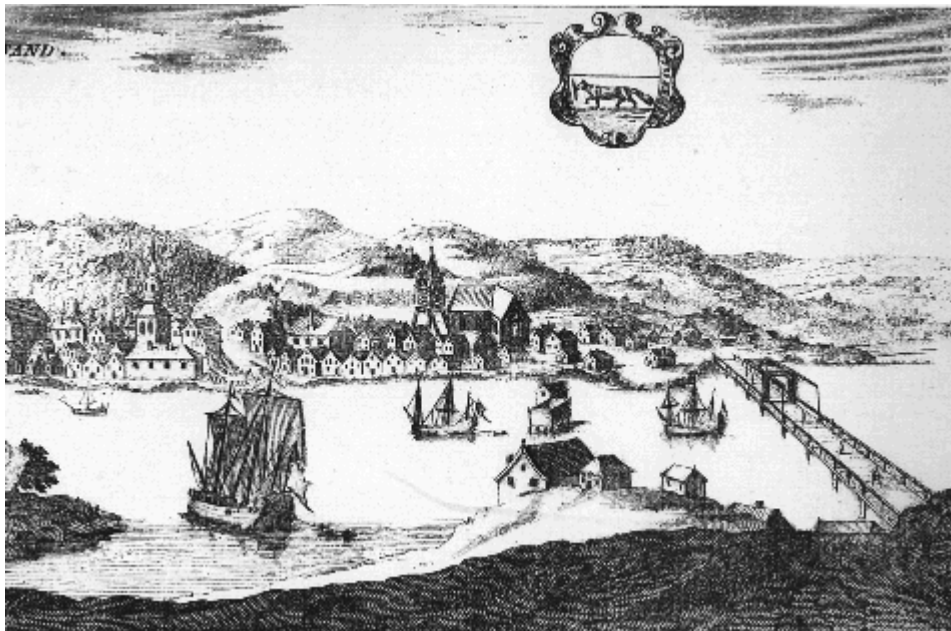
En *hamn* är ett av naturen, eller genom särskilda anordningar mot svårare sjögång, skyddat vattenområde, där båtar ligger förankrade eller förtöjda och företar lastning eller lossning, inväntar lämplig väderlek för vidare färd etc.

Ett bra hamnläge har oftast varit en styrande faktor vid etablering av olika slags verksamheter. Hamnar finns således i eller invid samhällen, industrier, fiskelägen etc men även vid strategiska platser utan någon form av bebyggelse, där sjöfarande kunde invänta lämplig väderlek.

Många hamnar är av karaktären *naturhamn*, d v s belägna i för vind och sjö skyddade lägen och i avsaknad av konstruktioner som pirar, kajer etc. På botten av sådana hamnar kan man påträffa kulturlager som avsatts under århundraden av nyttjande. Oftast är det fråga om avfall som kastats överbord.

3.6.1.2 Nattviken

I Nattviken, i Härnösands inre hamnbassäng, har man påträffat stenkistor. Dessa är rester efter någon form av bygnadsverk som stått i hamnen. De finns inte markerade på moderna kartor och bör således ha en relativt hög ålder. Nedanstående figur skulle kunna bidra till lösningen. I Norra Sundet, ungefär mittemellan kyrkan och det stora huset närmast i bild, står ett

Ur "Suecia Antiqua et Hodierna", som utkom första gången 1713.

par konstruktioner på pålar ute i vattnet. Stenkistorna, eller stenkaren, skulle kunna utgöra fundament till dessa. Dessvärre får frågorna om ålder och funktion anstå tills vidare, i väntan på en marinarkeologisk undersökning.

3.6.2 Lastageplatser

En *lastageplats* är en brygga eller kaj för lastning och lossning av fartyg, vilken inte ryms inom hamnbegreppet, d v s den ligger inte i ett av naturen eller genom särskilda anordningar skyddat vattenområde.

3.6.3 Brygglämningar

En *brygga* är en i vattnet utskjutande, landfast plattform som vilar på nedslagna pålar, stenkistor eller dyl. Brygglämningar är framför allt vanliga i anslutning till strandbunden bebyggelse.

3.6.4 Rodd- och färjeleder

Innan broar byggdes, så transporterades ”folk och fä” med färjor av olika slag. Det var allt från enkla roddbåtar till prämar.

3.6.4.1 Härnön-Kronholmen

”Roddbåtsfärjning” mellan Kronholmen och Härnön. (YLM B 1272).

Ovanstående bild visar transport över Norra Sundet, innan man hade börjat bygga Nybron. Det gick förvisso att ta sig ”torrskodd” från Härnön till Kronholmen, men då fick man ta vägen över Mellanholmen och runt Nattviken. En av de främsta anledningarna till att man börjar bygga Nybron är, att järnvägen ”kommer till sta’n” i slutet av 1800-talet.

3.6.4.2 Veda-Hornö

Färjetrafiken mellan Veda och Hornö har gamla anor. Norrstigen korsade här Ångermanälven.

Idag vilar färjeläget i skuggan av den s k Högakusten-bron.

Färjeläget vid Veda och dess moderna efterföljare.
(Foto: Maria Bohman)

3.6.5 Ballastplatser

Ballast, eller barlast, är sådant – sten, sand, järntackor, slagg, tegel, flinta eller annat – som man lastade ett fartyg med för att förbättra stabiliteten. Fartyg som var olastade eller bara förde litet last försågs med ballast. Ballasten lossades i närheten av hamnar eller andra lastageplatser, innan man tog ombord den ”riktiga” lasten. För att inte ställa till problem för övrig sjöfart, så lossades ballasten vanligtvis på bestämda platser. Vissa ballastplatser är stora och kan t o m utgöra konstgjorda öar, t ex ön Lilla Norge i Ångermanälven utanför Nyland.

3.7 Sjomärken

Begreppet sjömärke är egentligen en samlingsterm för alla typer av märken som nyttjas vid sjöfart, såväl i dagsljus som i mörker. Sjomärken indelas i fyrar och känningsmärken.

Fyrar kan funktionellt delas in i tre huvudgrupper: kustfyrar, ledfyrar och hamnfyrar.

Lungö fyr, numera ur drift.

Känningsmärken är sjömärken som har sin funktion under dagtid och som inte är försedda med belysning i någon form. Det kan röra sig om naturformationer eller tillverkade märken, vilka används till ledning för sjöfart och fiske. I äldre tid var naturformationer, t ex markanta klippor, så gott som de enda använda. I praktiken utnyttjade man även markanta byggnader, t ex kyrktorn.

Ett exempel på ett känningsmärke är ”Klåfva sten” på Härnön. Det är ett klippblock som spruckit i två delar, därav namnet ”den kluvna stenen”. Stenen finns omnämnd i 1559 års fögderiräkenskaper för Härnön.

Klåfva sten, Härnön. (Foto: Magnus Holmqvist)

Ett annat, om än betydligt större, känningsmärke var själva Härnön. I Härnösands dombok för 1690 står bl a att *Härnön är en kringfluten insul 2 mil i omkrets, belägen i stora hafsjön, som gifver dem sjöresandenom in suno bothnico **en god kännning**, förmedelst sin hafvande högd.*

(Foto: Magnus Holmqvist)

(Foto: Magnus Holmqvist)

De två ovanstående bilderna, föreställer olika känningsmärken på Skarpuddens östra sida, använda i samband med fiske.

Det gamla utsiktstornet på Vårkasberget på Härnön var också känt som känningsmärke för båttrafiken till och från Härnösand.

Utsiktstornet på Vårdkasberget.

3.8 Institutioner

3.8.1 Kustartilleriet

Historien börjar 1917 i samband med att Hemsö fästning inrättas och man börjar bygga kaser-
ner för *Härnösands kustartillerikår*, som skulle bemanna fästningen. Efter första världskrigets
slut avbröts arbetena och 1925 beslöts att Hemsö fästning skulle placeras i "malpåse".

Kasernen på Hovsjorden. (YLM A9080. Foto: Viktor Lundgren)

1922 stod byggnaderna i Härnösand klara. Men försvarssituationen hade förändrats och anläggningarna togs inte i drift. 1927 beslutade man, att kasernerna på Härnön skulle bli vanföreanstalt. Numera huserar Landsarkivet i dessa lokaler.

I samband med andra världskrigets utbrott tog man åter fram Hemsö fästning och ett forcerat utbyggande påbörjades.

1943 började man sätta upp *Härnösands kustartilleridetachment* (KA 4H), som skulle fungera som ett utbildningsförband, vid Sälsten på Härnön. 1953 bytte man namn till *Härnösands kustartillerikår* (KA5). Detta namn behölls till 1975 då det åter var dags för namnbyte, denna gång till *Härnösands kustartilleriregemente* (NK/KA5).

3.8.2 Lotsväsende

1725 beslutade Kongl Maj:t om utprickning av farleder och anläggandet av lotsplatser, från Öregrund upp till Umeå och därefter över Kvarken och söderut efter finska kusten ner till Åland.

För Härnösands vidkommande skulle vårdkasar, kummel och remmare anordnas på Härnön och på grund vid inloppen.

1779 beslöts att man skulle upprätta en station för två lotsar, på utsidan av Härnön vid Månads Kroken. 1795 omtalas att ”en byggnad med två rum samt en sjöbod finnes uppförda vid Månes Kroken”.

Lotsstugan, Härnön. (Foto: Magnus Holmqvist)

Härnösands lotsstation avvecklades 1969.

3.8.3 Tullväsende

I samband med införandet av *lilla tullen* år 1622, verkar det ha tillkommit två tullplatser i Härnösand.

Den ena var för landtransporterade varor och låg vid Tullporten. Den andra, som var avsedd för sjötrafiken, var Norra tullen och var belägen på Tullholmen.

År 1765 blev Härnösand *stapelstad* och det ålåg staden att ordna lämpliga lokaler för *stora sjötullen*, vars personal skulle kontrollera allt exportgods som passerade staden.

Tullhuset, 1962. (YLM A5570. Foto: Bo Hellman)

3.8.3 Sjöbefälsskolan

1841 beslutades att en "lägre navigationsskola" skulle inrättas i Härnösand. Undervisningen kunde dock inte påbörjas förrän året efter, d v s 1842. Begreppet "lägre navigationsskola" innebar att undervisningen var uppdelad i två avdelningar, den ena ledde till skepparexamen och den andra till styrmansexamen.

1848 inrättades en tredje avdelning, som ledde till sjökaptensexamen. Detta innebar att skolans status höjdes till "högre navigationsskola". 1901 tillkom även maskinistutbildning med två nivåer, övermaskinist- och maskinistklass.

Sjöbefälsskolan. (YLM A 5959. Foto: Bo Hellman)

Skolan blev senare utsatt för ett flertal nedläggningsförslag, bl a 1925 (*1923 års besparingskommitté*) och 1947 (*1943 års sjöbefälssakkunniga*). 1985 beslutade riksdagen att lägga ned sjöbefälsutbildningen vid högskolan i Sundsvall/ Härnösand. Först i juni 1992 gick en 150-årig epok i graven.

En kommentar som är värd att bevara för eftervärlden, fälldes av en ledamot av UTSJÖ (Utredningen Sjöpersonalens Utbildning). Vid ett besök i Härnösand på 1970-talet sade vederbörande, på fullt allvar, att *man kan inte ha en sjöbefälsskola uppe i de norrländska skogarna*.

På platsen för "gamla Sjöbefäls" huserar nu Mitthögskolan.

3.9 Platsnamn m m

3.9.1 Platsnamn

Detta är ”lämningar” som inte lämnar några synliga spår i landskapet, men som ändå spelar en viktig roll i förståelsen av samspelet mellan människa och miljö. Exempel på platsnamn med olika innebörd är t ex *Sälsten* och *Vårdkasberget*.

Inne i Härnösand finns ett flertal gatu- och kvartersnamn som påminner om maritima verksamheter.

Gatunamn: *Fiskaregatan, Marinvägen, Skeppar Karls gränd, Skeppsbron, Varvsallén, Varvsbacken* och *Varvsgatan*.

Kvartersnamn: *Barkassen, Barken, Briggen, Eldaren, Fiskaren, Fyrvaktaren, Galeasen, Gasten, Jagaren, Jakten, Jullen, Kaptenen, Korvetten, Kostern, Lotsen, Magasinet, Matrosen, Pråmen, Roddaren, Seglaren, Sjömannen, Skepparen, Skeppet, Skonaren, Skutan, Styrmannen, Tullen, Utkiken* och *Vågmannen*.

Till detta kommer de benämningar som fiskarena använde på olika känningsmärken, t ex kobbar och skär. Det skulle ta alltför lång tid att göra en inventering av dessa i denna rapport, men jag ser det som en angelägen uppgift inför framtiden. Likaså skulle en inventering av fiskarens benämningar på de olika fiskeplatserna vara av stor vikt

3.9.2 Inristningar

På många platser längs kusten kan man påträffa ristningar av olika slag, i berghällar. De flesta bedöms vara utförda i ganska sen tid. Motiven är oftast enkla och i form av initialer, namn och årtal. Ibland förekommer även ristade figurer, gärna skepp. Ristningarna finns mestadels i anslutning till naturhamnar, där sjöfarande legat och väntat på lämpliga vindar. De förekommer även på andra platser, t ex i och invid fiskelägen.

Ristning vid Surhalsbukten, Häggdånger. (Foto: Magnus Holmqvist)

3.9.3 Vårdkasar

En vårdkase är en uppstaplad hög av ved och/eller ris, vilken man satte fyr på i ofredstider för att larma att fienden var på väg. Kring en mittstolpe, som kunde vara 10-12 m hög, restes gammalt kärnvirke i kåtaform. Järnband eller vidjor kunde användas för att hålla samman kase. Invändigt placerades tjärtunnor, tjärstubbar och annat brännbart material. Inuti kase kunde även finnas utrymme för den vakt/utkik, som skulle tända ”brasan” när larmet gick. Vårdkasarna ingick i stora system, allt för att varna bygden innanför kusten.

Kända vårdkasplatser i kommunen är: *Vårdkasberget* och *Härnöklubb* (Härnön), *Hultomsberget* (Hemsön), *Grofvällsberget* (Säbrå), *Vårdkasberget* (Häggdånger) samt *Uvberget* (Säbrå).

Uvberget (Foto: Maria Bohman)

4. MARKNADSPLATS OCH STADSGRUNDANDE

Det tidigaste omnämmandet av Härnön, och det blivande Härnösand, är från 1374 och ingår i en redogörelse för ärkebiskop Birger Gregerssons resa längs norrlandskusten. Då besökte han bl a ”en hamn kallad Hernösundh i Hernö socken i Ångermanland”.

Härnösand omnämns som handelsplats i ett kungligt brev från 1461, där den beskrivs som *olaga hamn*.

Den marknad det är fråga om för Härnösands vidkommande är *Korsmässomarknaden*. Den exakta platsen för denna är inte känd, men sannolikt låg den vid Gerestabäckens utlopp i Södra sundet. En påminnelse om denna del av Härnösands historia utgörs idag av ett gatunamn: Kormässvägen.

I Härnösands dombok för 1690 står att läsa följande: *Hwilken beqwäma situation i fordna tider bragte landets inbyggare att på bemälde ö en viss tid om året, nemligen om helige kors tid tillsammans komma att der icke allena lefwerera sine utlagor till kronones uppbördsmän utan också förbyta sine varor med uppländren, ifrån Gefle, Stockholm, Vesterås och Strängnes, som dit förts, hvilket ställe, der de haft sin bytesplats än idag kallas korsmessudden...*

De kungliga förbud som utfärdades mot handel vid de olaga marknadsplatserna längs norrlandskusten visade sig ha liten, om ens någon, verkan.

Ett alternativt sätt att få kontroll, och därmed skatteintäkter, var att anlägga städer vid de gamla marknadsplatserna. Det äldsta bevarade dokumentet rörande Härnösands grundande är ett brev från Johan III till fogden över Ångermanland, Hans Andersson, daterat 14/3 1584. I brevet uppmanas landsköpmännen i Ångermanland att *medan åkeföret är låte framkomme virke och timber till Hernösand och sedan i vår begynna oppå att fullfölje med byggningen*. Denna uppmaning kombineras med ett hot: *så framt vi icke skole stämpe dem på en annan stad uti Lijfland eller det vundne Ryssland der besittie de köpstäder, som af vårt krigsfolk och eljest i desse forledne feijdeår äre blefne förhäriade*. Men detta brev hade ingen verkan, vilket fick kungen att skriva ett nytt brev knappt tre månader senare, 3/6 1584. I detta upprepar han deportationshotet men kombinerar det med löfte om goda privilegier. Efter detta börjar det hända saker. I ett brev daterat 11/3 1585 konstaterar kungen, att de tilltänkta invånarna nu hade byggt upp några sjöbodrar och forslat fram timmer till fortsatt byggnation. Men eftersom *desse landsköpmän, hvilke wi förnimme fast tröge äre att boflyttia dit*, befäller han att tre av de närmast belägna gårdarna skall läggas under staden nästföljande år. Dessutom tillerkändes staden fritt strömmingsfiske vid Härnön och Lungön, monopol på brädhandeln i Ångermanland samt frihet från alla utskrivningar. Utöver detta så skulle utförliga privilegier komma att utfärdas så snart borgerskapet inflyttat i staden. Detta hjälpte något men det gick fortfarande trögt att få den nya staden bebodd. Kungen klagar i ett brev, daterat 2/1 1590, över att borgerskapet i stor utsträckning bor ute på sina hemman och endast sporadiskt använder gårdarna i staden. Borgarna åläggs nu att definitivt bosätta sig i staden, annars skulle deras hemman kunna dras in till staten.

År 1586 fastställdes den nya stadens sigill, visande *en Suart bäffuer medh en giedda i munnen*. Innebörden av detta något ovanliga stadsvapenmotiv har tidigare varit föremål för diskussion och man har väl inte riktigt kunnat enas om någon slutgiltig förklaring, bl a har man tolkat bävern och gäddan som symboler för den viktiga handeln med skinn och fisk. Min egen, högst personliga, tolkning av motivet är: att det var nästan lika omöjligt att få de motsträviga bönderna att flytta in till den nya staden, som att få se en bäver med en fisk i munnen.

Härmösands sigill från 1586.

5. TRYCKTA OCH OTRYCKTA KÄLLOR

- von Arbin, S. 1996 Marinarkeologer hittade nya fartygsvrak. *Nya Norrland*, 1996-06-17. Härnösand.
- von Arbin, S. & Höglund, P. 2000 *Resursutnyttjande i älvmynningen. Kunskapsläge och inventeringsbehov avseende fornlämningar under vatten i Ångermanälvens mynningsområde*. Läns museet Västernorrland, Avd. för kulturmiljövård, Rapport 2000:6. Härnösand.
- Arpi, G. 1962 Den västernorrländska järnhanteringen. *Västernorrland. Ett Sekel, 1862-1962*, del I. Utgiven av Västernorrlands läns landsting till dess 100:de lagtima möte den 1 oktober 1962. Stockholm.
- Baudou, E. 1968 *Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland. Arkeologiska undersökningar av kuströsen*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, XVII. Härnösand.
- 1977 Den förhistoriska fångstkulturen i Västernorrland. *Västernorrlands Förhistoria*. Utgiven av Västernorrlands läns landsting. Härnösand.
- Berglund, S. 1967 Om Ångermanlands vårdkasberg. *Ångermanland*, 10. Årsbok utgiven av Ångermanlands hembygdsförbund. Örnsköldsvik.
- 1969 Ytterligare om Ångermanlands vårdkasberg. *Ångermanland*, 11. Årsbok utgiven av Ångermanlands hembygdsförbund. Örnsköldsvik.
- Bergvall, M. 1995 *Arkeologisk delundersökning av stenåldersboplat. Raä 218, på fastigheten Järsta 1:9, Kittjärn, Säbrå sn, Härnösands kommun, Ångermanland*. Kulturmiljövårdens rapporter 1995, Läns museet Västernorrland, Härnösand.
- 1997 *Arkeologisk delundersökning, preliminär rapport. Raä 218, Järsta 1:9, Säbrå socken, Härnösands kommun, Ångermanland*. Internrapport 1997:10, Läns museet Västernorrland, Härnösand.
- Blomkvist, N. 1986 Mäster Adams vision och verkligheten om bakgrunden till Härnösands uppkomst. *Arkiv i Norrland*, 7. "Städers uppkomst och liv", I. Symposium 17-19 september 1985. Utgiven av Landsarkivet i Härnösand. Härnösand.
- Bucht, G. 1935 *Härnösands historia, Del I, tiden 1585-1721*. Utgiven på uppdrag av Härnösands stadsfullmäktige vid stadens 350-årsjubileum 1935. Uppsala.
- 1945 *Härnösands historia, Del II, tiden 1721-1809*. Utgiven på uppdrag av Härnösands stadsfullmäktige. Uppsala.
- Bäckström, P., Hedberg, S. & Hansson, H. 1995 *Nattviken. Marinarkeologisk rapport 950117*. Rapport från SDK Botten. Härnösand.

Cedenhag, B.	1983	<i>Kronholmen, Mellanholmen och Gådeådalen. Kulturhistorisk undersökning av tre bebyggelsemiljöer i Härnösand.</i> Rapport nr 6, 1983. Länsmuseum – Murberget och Planeringskommittén i Härnösands kommun. Härnösand.
Delang, B. (Red.)	1993	KA 5 – 50 år. <i>Tidskrift för Kustartilleriet</i> , nr 3 1993. Stockholm.
Edberg, C-E.	2001	Härnösand och havet. <i>Skikt</i> , nr 2, 2001. Länsmuseum Väster-Norrland. Härnösand.
Eskeröd, A.	1946	Gävlebornas strömmingsfiske. <i>Gävle stads historia</i> (red: Ph. Humbla). Gävle.
Grafström, M.	1978	<i>Fiske i Häggdånger.</i>
Gustafsson, G.	1974	Finlandstrafiken och handeln på Finntorget i Härnösand. <i>Ångermanland</i> , 13. Årsbok utgiven av Ångermanlands hembygdsförbund. Örnsköldsvik.
Hall, B. G.	1983	<i>Ångbåtarnas Ådalen.</i> Bjästa.
	1995	<i>I älvbåtarnas kölvatten – ur Ådalens kulturhistoria.</i> Rapport nr 13, Länsmuseum Västernorrland. Härnösand.
Hartelius, S. W.	1983	<i>Skarpe udds fiskelagare. Fisket och livet i ett samhälle vid Ångermanlands södra kust fram till 1960.</i> Sundsvall.
Hedström, K-E.		Artiklar om Hemsö fästning. <i>Bäverposten</i> (olika nummer), tidning utgiven av KA5:s kamratförening. Härnösand.
Hellman, B., Schnell, J.-B. & Åström, B. (Red.)	1977	<i>Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland.</i> Länskommittén för Byggnadsvårdsåret i Västernorrlands län. Härnösand.
Hellman, T.	1947	Skeppsvarv och skeppsbyggeri i Ångermanland. <i>Sjöhistorisk Årsbok.</i> Stockholm.
Holmqvist, M.	1999	Närfiske och utbölingsfiske. Om fiskelägen i Medelpad och Ångermanland. <i>Tidsspår</i> , 1997-99. Hembygdsbok för Ångermanland och Medelpad. Härnösand.
Holmqvist, M., Johansen, O. & Olsson, A.	2000	<i>Dokumentation av ett fartygsvrak i Nattviken, Härnösand.</i> Länsmuseum Västernorrland, Avd. för Kulturmiljövård, Rapport 2000:12. Härnösand.
Högberg, L.	2000	Opublicerat inventeringsunderlag i form av kart- och text-material.
Höglund, H.	1961	<i>Ådalens prosa. Några minnesord om en epok i Härnösandsdistriktets industrihistoria.</i> Sundsvall.
Högsjö Hembygdsförening	1995	<i>Boken om Högsjö (II).</i> Högsjö.
Johannesson, M.	1992	AB Betonerade järnfartyg Ramvik. <i>Ångermanland-Medelpad</i> , 1992-93. Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund. Härnösand.

- Johansen, O. & Olsson, A. 2000 *Marinarkeologisk besiktning. Fartyglämning i Nattviken, Ångermanland, Härnösands stad.* UV Mitt, Rapport 2000:50. Stockholm.
- Kraft, J. 1982 Labyrinter i magins tjänst. *Bottnisk kontakt*, I. Maritimhistorisk konferens, 12-14 februari 1982, Örnsköldsviks museum. Örnsköldsvik.
- Lindh, T. 2001 *Hemsö Fästning.* PM sammanställd av Tord Lindh. Hemsö.
- Lindh, T. (Red.) 1991 *Hemsö historia*, Del 1. Utgiven av Hemsö IF. Hemsö.
- Lundkvist, S. 1986 Centralmakten och de norrländska stadsgrundningarna. *Arkiv i Norrland*, 7. ”Städers uppkomst och liv”, I. Symposium 17-19 september 1985. Utgiven av Landsarkivet i Härnösand. Härnösand.
- Lundkvist, T. (Red.) 1971 *Boken om Säbrå. Kommunens och socknarnas historia. (Säbrå, Häggdånger, Stigsjö, Viksjö, Hemsö).* Härnösand.
- Lundqvist, J. 1987 *Beskrivning till jordartskarta över Västernorrlands län och förutvarande Fjällsjö k:n.* Sveriges Geologiska Undersökning, Ser. Ca, Avhandlingar och uppsatser i A4, Nr 55. Uppsala.
- Magnusson, G. 1982 Maritima fornlämningar. Fornminnesinventering i kustmiljö. *Bottnisk kontakt*, I. Maritimhistorisk konferens, 12-14 februari 1982, Örnsköldsviks museum. Örnsköldsvik.
- Norberg, N. (Red.) 2000 *En pärla vid Ångermanälven. Rö med omnejd.* Utgiven av Rö arbetares byggnadsförening. Rö/Vålånger.
- Nordén, Hj. 1975 *Skepp, skeppare, skeppsredare på 1800-talet i Härnösandsområdet.* Härnösand.
- Nordlander, J. 1933 Korsmässomarknaden. *Norrländska samlingar*, 11 (III:3). Tierp.
- Nordlöw, C.-H. 1965 *På Alderskär. Några studier och bilder kring fisket i Härnösand och Solumshamn.* Utgivna med anledning av Härnösands Fiskare Societets 200-åriga tillvaro 1765-1965. Härnösand.
- Norman, P. 1995 *Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar.* Fornlämningar i Sverige, 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Näslund, R. 1980 *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585 – 1800-talets mitt.* Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, XX. Härnösand.
- 1986 Härnösand – den äldsta staden. *Arkiv i Norrland*, 7. ”Städers uppkomst och liv”, I. Symposium 17-19 september 1985. Utgiven av Landsarkivet i Härnösand. Härnösand.
- Olsson, O. & Wallin, S. 1974 *Härnösand genom seklerna.* Del 1. Härnösand.
- 1984 *Härnösand genom seklerna.* Del 2. Härnösand.

Persson, P.	2001	<i>Hov. Tre centralorter i Västernorrland under järnålder / tidig medeltid – med fokus på Säbrå/Härnö-området.</i> CD-uppsats i Arkeologi. Inst för arkeologiska och samiska studier, Umeå universitet. Umeå.
Qvist, N. H.	1943	<i>Ådalen. Ett bidrag till dess industri- och personhistoria.</i> Del I. Stockholm.
	1946	<i>Ådalen. Ett bidrag till dess industri- och personhistoria.</i> Del II. Stockholm.
Reichs-Marine-Amt	1907	<i>Die Ostküste von Schweden. Der Bottnische Meerbusen und die Ålands Inseln.</i> Segelhandbuch für die Ostsee. Fünfte Abteilung. Berlin.
Riksantikvarieämbetet		Fornlämningsregistret för Hemsö sn. Fornlämningsregistret för Häggdångers sn. Fornlämningsregistret för Härnösand (Domkyrkoförsamlingen). Fornlämningsregistret för Högsjö sn. Fornlämningsregistret för Säbrå sn.
Salvén, A.	1918	<i>Boken om Högsjö. En norrländsk sockenkrönika.</i> Stockholm.
Selinge, K-G.	1977	Järnålderns bondekultur i Västernorrland. <i>Västernorrlands Förhistoria.</i> Utgiven av Västernorrlands läns landsting. Härnösand.
Sjöfartsverket	1984	<i>Svensk fyrlista 1984.</i> Norrköping.
Stakell, L.	1932	Vårdkasar. <i>Norrlands försvar.</i> Årsskrift utgiven av Föreningen för Norrlands fasta försvar. Stockholm.
Stjernström, B.	1982	Dokumentation och klassificering av labyrinter. <i>Bottnisk kontakt, I.</i> Maritimhistorisk konferens, 12-14 februari 1982, Örnsköldsviks museum. Örnsköldsvik.
Sundsvalls museum	1989	<i>Industriminnen i Västernorrland, Del 5. Härnösands kommun och del av Kramfors kommun. En inventering 1984-1989.</i> Sundsvall.
Södergren, L-E.	1992	Härnösands Navigations- och sjöbefälsskola. <i>Härnösands Folk-skoleseminarium & Härnösands Navigations- och sjöbefälsskola 150 år. Högskolan i Sundsvall/Härnösand – de femton första åren. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.</i> Sundsvall.
Söderholm, I.	2001	<i>Lotsbåtar i svenska vatten. Deras historia och utveckling.</i> Norrköping. (in prep)
Thidholm, S.	1980	<i>Historik över Härnösands hamn och skeppningsdistrikt. Utveckling, trafik, godsomsättning.</i> Upprättad i anslutning till hamnstyrelsens 80-årsjubileum den 7 november 1981. Härnösand.
Valeur, C.	2000	<i>Papper och massa i Ångermanland. Från handpappersbruk till Processindustri.</i> Skogsindustriernas historiska utskotts skriftserie.

- Vedin, P. J. 1930 *Det forntida fisket vid Norrlandskusten. Gävlebohamnar under gångna århundraden.* Gävle.
- Westerberg, L. 1994 Hemsö fästning. *Norrländsk uppslagsbok*, bd 2. Umeå.
- Westerdahl, C. 1982 Om maritima kulturcentra med utgångspunkt från Norrlandskusten. *Bottnisk kontakt*, I. Maritimhistorisk konferens, 12-14 februari 1982, Örnsköldsviks museum. Örnsköldsvik.
- 1986 Medeltida sjöleder i Ångermanland/Medelpad. *Ångermanland-Medelpad*, 1986. Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund. Härnösand.
- 1987 *Norrlandsleden, II. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet.* Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, XXIII, 1987. Härnösand.
- 1989 *Norrlandsleden, I. Källor till det maritima kulturlandskapet.* Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, XXIV, 1988-89. Härnösand.
- Wik, H. 1981 *Härnösands historia, Del III, 1810-1829, samt ett kort sammandrag av tiden före 1820.* Utgiven 1981 av Härnösands kommun. Härnösand.
- Wikström, L. 1986 Norrlandsstädernas handel på Stockholm under andra hälften av 1600-talet. *Arkiv i Norrland*, 8. "Städers uppkomst och liv", II. Symposium 17-19 september 1985. Utgiven av Landsarkivet i Härnösand. Härnösand.